

Paul van Tongeren

Dankbaar

Denken over danken

na de dood van God

ESSAY

Klement

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijklement.nl

© 2015 Uitgeverij Klement, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden.

Ontwerp omslag: Marion Rosendahl

Illustratie omslag: *De drie gratiën*, Rafaël

Opmaak binnenwerk: Mulder van Meurs

ISBN 978 90 8687 1797

NUR 730

Inhoud

Voorwoord 7

I. *Inleiding* 9

II. *Een blik op de geschiedenis* 15

III. *Nihilisme* 35

IV. *Ervaring en interpretatie* 45

V. *Een wederkerige relatie* 51

VI. *Tussen personen* 59

VII. *Is de dankbaarheid een deugd?* 67

VIII. *De drie gratiën* 79

IX. *Nog eens Nietzsche* 85

X. *Dankbaar voor alles?* 93

Aantekeningen 103

Bibliografie 119

Voorwoord

Dat ik mijn afscheidscollege wilde wijden aan het thema 'dankbaarheid', stond al lang vast. Dat het een boekje zou worden, bleek toen ik een eerste opzet maakte voor de tekst, ook al weer een half jaar geleden: veel te veel voor een rede van drie kwartier. Nu de tekst 'af' is, is me duidelijk dat het werk nog niet klaar is. Zo gaat het vaak: naarmate je je meer in een onderwerp verdiept, wordt het niet alleen interessanter, maar ook moeilijker. Je ontdekt wat je allemaal nog meer wilt lezen. De lijnen die je meende te zien blijken minder eenduidig, of minder samenhangend. Slechts over één ding heb ik geen twijfels gekregen en dat vormt voor mij de rechtvaardiging van deze publicatie: de vraag die wordt besproken is van belang en urgent.

Die vraag luidt of wij nog dankbaar kunnen zijn. Dat wil zeggen: of dankbaarheid mogelijk is als levenshouding. Of wij, die leven in de tijd die volgens Nietzsche wordt ingeluid door 'de dood van God', nog dankbaar kunnen zijn voor andere dingen dan zulke die we duidelijk van iemand krijgen en die we graag willen hebben. Of het mogelijk is 'dankbaar' te zijn 'voor alles'.

Die vragen bieden mij bovendien de gelegenheid (opnieuw) te proberen, de twee lijnen in mijn onderzoek van de afgelopen veertig jaar met elkaar in verband te brengen: ze zijn te herkennen in de ondertitel van het essay. Enerzijds bestudeer ik sinds lang de radicaal alles ondervragende en ondergravende filosofie van Friedrich Nietzsche, voor wie het eerste woord over de werkelijkheid 'chaos' is. Anderzijds heb ik steeds een ethiek beoefend die, als hermeneutiek van de morele ervaring, vertrekt van de ver-

onderstelling die ook de klassieke deugdethiek kenmerkt, namelijk dat het leven en de natuur fundamenteel goed of 'in orde' zijn. Liefde voor het leven is wat beide verbindt, al is die verbinding niet zonder problemen.

Dit boekje is een essay: een poging. Ik heb geenszins de pretentie de vraag die ik stel te hebben beantwoord, maar ben tevreden als ik u, lezer, zal kunnen overtuigen van het belang van de vraag, en als ik u wat materiaal zal hebben geleverd voor uw eigen bezinning daarop. Dat materiaal bestaat behalve uit de tekst van het boekje, uit de bronnen die ik daarvoor geraadpleegd heb. Om voetnoten te vermijden, verzamel ik dat materiaal per paragraaf in aantekeningen aan het eind van het boekje.

Ik dank Elsbeth Greven van uitgeverij Klement die bereid was het boekje uit te geven en onder tijdsdruk gereed te maken; ik dank Franca Verbeek voor haar kritische en nauwkeurige lectuur van het manuscript, en ik dank Jacques De Visscher en Wout van Tongeren die door hun commentaar voorkwamen dat ik het project zou opgeven.

Nijmegen, augustus 2015

I. Inleiding

Nog niet zo lang geleden gaf Erik Scherder, hoogleraar klinische neuropsychologie in Amsterdam, een serie tv-colleges over het brein. In een voorbeschouwing vroeg Matthijs van Nieuwkerk hem waarom hij zo gefascineerd was door zijn onderwerp. Zijn antwoord: ‘Op de eerste plaats om te laten zien hoe schitterend dat brein in elkaar zit, dat we er dankbaar voor mogen zijn dat we...’ Maar dan is er in het antwoord van de doorgaans vlot sprekende geleerde een korte hapering te horen. Hij herstelt zich snel en vervolgt: ‘dankbaar is een beetje een raar woord, maar dat het prachtig is hoe het werkt’.

Op het geboortekaartje dat mijn ouders lieten maken bij mijn geboorte staat: ‘Met grote dankbaarheid ontvingen wij van God een zoon en broertje’. Toen ik zelf vader werd, schreven we op het kaartje dat we rondstuurden: ‘Vol verwondering en blij, melden we de geboorte van onze dochter’. Het eerste kind van de volgende generatie in de familie werd aangekondigd met een kaartje waarop stond: ‘Geboren’ en vervolgens werden, behalve de naam, nog het precieze tijdstip van de geboorte, het geboortegewicht en de lengte van de boreling vermeld.

Wat is er – in ongeveer 65 jaar tijd – gebeurd met ons en met onze dankbaarheid? Het antwoord lijkt duidelijk: hoewel ook mijn ouders wel degelijk wisten hoe kinderen verwekt en geboren werden, was hun geloof in een persoonlijke God sterk genoeg en de rol van de religie in de samenleving vanzelfsprekend genoeg, om in termen van dankbaarheid aan God uitdrukking te geven aan hun blij-

schap en verwondering. In de mate dat ‘God verdween uit Jorwerd’ en uit de alledaagse belevingswereld van steeds meer mensen, werd het al maar moeilijker om de taal van de dankbaarheid te spreken in dit soort situaties. Natuurlijk kunnen we elkaar nog voor van alles en nog wat bedanken; we doen dat zelfs steeds uitbundiger. Ook op het mailtje dat we liever niet hadden gekregen, antwoorden we nog met ‘dank voor je bericht’, of zelfs ‘veel dank’, ‘thank you so much’, ‘grazie mille’. Er lijkt sprake van een inflatie van dankbetuigingen, maar wanneer het niet duidelijk is tot wie we onze dank moeten richten, krijgen we het woord niet meer over de lippen – of trekken we het snel terug als het er toch even aan ontsnapt.

Maar wat is daardoor met ons gebeurd? Of misschien beter: wat is er aan het gebeuren, want we zitten er midden in. Nog een voorbeeld: in februari 2014 verbood het College van Promoties van Wageningen Universiteit aan een promovendus om zijn dank aan God op te nemen in het dankwoord van zijn proefschrift. Na protesten van allerlei kanten (‘waarom zouden geliefden en huisdieren wel bedankt mogen worden maar God niet?’) werd het verbod ingetrokken, zij het dat volgens de woordvoerder God alleen bedankt mag worden voor zijn hulp bij het proefschrift, ‘niet voor de hele schepping of zo’.

De verspreking van de neuropsycholoog zou nog kunnen worden opgevat als een overblijfsel uit het verleden, een inmiddels verouderde wijze van spreken. Het gedoe rond het dankwoord in het proefschrift laat in ieder geval zien dat dat verleden nog niet helemaal voorbij is: zowel de ijver om een religieuze dank te verbieden als de protesten ertegen zijn beide symptomen van een gebeurtenis die nog

gaande is, een probleem dat nog niet is opgelost. Maar het voorbeeld van het geboortekaartje suggereert nog iets anders; namelijk dat met het verdwijnen van de taal van de dankbaarheid eerder een probleem is ontstaan dan opgelost. Voor iedereen die zo'n geboorte heeft meegemaakt, is immers zonneklaar dat de opsomming van de zakelijke gegevens omtrent het nieuw geboren kind, alsof het beursberichten betreft, geen adequate expressie is van de ervaring van de ouders. Niet voor niets worden de bordes en de slingers in de tuin van huizen waarin een kind geboren is steeds extravaganter, en de hoeveelheid foto's van de boreling die verspreid worden op internet steeds exorbitanter. Maar compenseert dat de weggevalle taal van de dankbaarheid? Hoe vinden we een passende taal voor wat we ervaren?

Als het tenminste een kwestie van taal is. Iedereen die wel eens vertaald heeft, of die zijn eigen teksten in vertaling heeft teruggelezen, weet dat taal niet slechts de vervangbare verpakking is voor een identiek blijvende inhoud. De ervaring van dankbaarheid, in contexten zoals de genoemde, verstomt als ze zich niet kan verwoorden. Is het misschien niet alleen de taal die ons in de steek laat, maar – daardoor – ook de ervaring zelf die we willen verwoorden? Of lost het probleem daarmee misschien zichzelf op? Als bij gebrek aan God de dankbaarheid geen taal meer vindt, verdwijnt zij wellicht ook zelf en heeft dan ook geen 'God' meer nodig. Want wat zou 'God' nog kunnen betekenen zonder die ervaring van dankbaarheid? Maar wat gebeurt er met ons door zo'n 'oplossing'?

Die vraag betreft nu, in dit essay, niet zozeer het verdwijnen van God op zich, maar het gevolg daarvan voor de dankbaarheid in situaties als de geboorte van een kind,

de verwondering over ons brein of de voltooiing van een proefschrift. Of beter: de betekenis ervan voor onze ervaring in dit soort situaties die in een religieuze context werd uitgedrukt in termen van dankbaarheid. Het verdwijnen of vervagen van die religieuze context maakt in dit soort situaties niet alleen de taal van dankbaarheid problematisch, maar brengt wellicht ook de ervaring van dankbaarheid in het ongerede.

Of is die ervaring aan het veranderen terwijl ze zoekt naar nieuwe woorden? Begint ze zichzelf beter te begrijpen? Vergisten onze ouders zich misschien toen ze meenden dankbaarheid te ervaren? Of kunnen we ook 'zonder God' nog dankbaar zijn? Kunnen wij nog dankbaar zijn voor wat we niet langer aan een God, maar ook niet aan onze medemensen kunnen toeschrijven? Wat ervaren we eigenlijk in die situaties die voor onze ouders nog aanleiding tot dankbaarheid gaven? En waarom past de taal van de dankbaarheid daar eventueel niet meer bij? Moeten we, kunnen we de dankbaarheid bevrijden van een taal en een interpretatie die haar voor ons in dit soort situaties onherkenbaar maakt?

De vraag wat er met ons is gebeurd of aan het gebeuren is, is erg groot en bovendien verraderlijk: de vragensteller is tegelijk de ondervraagde. Ik maak zelf deel uit van dat gebeuren dat ik probeer te begrijpen. Mijn vragen, of minstens de wijze waarop ze gesteld worden, bijvoorbeeld de zorg en de verontrusting die erin doorklinken, zouden zelf een symptoom kunnen zijn van het probleem dat besproken wordt. Uitleg van de ervaring en verheldering van de eigen tijd zijn de taak van de filosofie, maar blijven altijd een riskante onderneming. Om niet meteen te verdwalen

in dat labyrint probeer ik me vast te houden aan de taal en de ervaring van de dankbaarheid, en aan wat de geschiedenis van de filosofie daarover zoal heeft opgemerkt.

Wat zeggen we, wat doen we, wat ervaren we, als we dankbaar zijn? Wat is dat eigenlijk, 'dankbaarheid'? Als we dat, met behulp van de geschiedenis van het denken erover, kunnen opklaren, kunnen we misschien beter voorbereid terugkeren naar de vraag waarom ze voor ons problematisch is geworden, en wat dat zegt over wat er met ons gebeurd is of aan het gebeuren is. En misschien kunnen we dan ook de weg vinden naar een antwoord op de vraag of wij, die leven in het tijdperk dat volgens Nietzsche werd ingeluid door de dood van God, toch nog 'dankbaar' kunnen zijn voor de geboorte van een kind, de grootsheid van het heelal of de subtiele micro-mechaniek van het brein, de gezondheid van ons zelf en onze geliefden, het lukken van een leven, het vinden van een vriend, of wat voor goeds dan ook ons toevalt – en misschien zelfs voor nog meer dan dat: voor alles.